

HATODIK ÉLETPÁLYA-TANÁCSADÁS ÉS SZAKPOLITIKA VILÁGSZIMPÓZIUM

(BUDAPEST, 2011. DECEMBER 5-7.)

ÉSZREVÉTELEK

A.G. Watts

2011. december 16.

BEVEZETÉS

A Szimpóziumon 31 ország 127 képviselője vett részt. Mindegyik országdelegáció országtanulmányt készített az eseményt megelőzően, amely az alábbiakban áttekintett négy témakört fedte le. Ezek összefoglaló tanulmánya („Szintézis”) képezte a kerekasztal-beszélgetések alapját. Az eredmények visszacsatolásra és összefoglalásra kerültek a témavezetők¹ által, és általam is a plenáris üléseken. Az „Észrevételek” c. írás saját észrevételeimet tartalmazza az elhangzottakkal kapcsolatban, amelyeket a plenáris üléseket követő összefoglalóimban el is mondtam. Ezek az összefoglalók képezték a Kommuniké alapját, amit az összes résztvevő elfogadott az eseményt követően. Ennek megfelelően, az „Észrevételek” c. írás az én személyes felelősségem, és túlmegy a „Kommunikén (amely az eseményen jelenlevők közös következtetéseit tükrözi), kiegészíteni szándékozik azt.

1. TÉMA: POLITIKAI, GAZDASÁGI, TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK ÉS AZ AHHOZ KAPCSOLÓDÓ SZAKPOLITIKAI FELADATOK VÁLTOZÓ SZEREPE

1.1 Az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások kulcsszerepe abban áll, hogy az egyéneket támogatják abban, hogy kezeljék az életpálya fejlesztése és a gazdasági, politikai és társadalmi változások közötti határterületet, a saját és a tágabb értelemben vett társadalom hasznára.

1.2 Miközben a Szimpóziumon szó esett a politikai és a társadalmi változások hatásáról, a legtöbb vita a jelenlegi globális gazdasági válság hatásai körül folyt. Kimondásra került, hogy miközben a válság a világ számos országában – ideértve a legtöbbet azok közül is, akiknek

¹ A témavezetők: Gideon Arulmani (1.téma), Lynne Bezanson (2.téma), John McCarthy (3.téma) és Raimo Vuorinen (4. téma). Hálás vagyok mindannyiuknak az összefoglalójukért és a Kommuniké megfogalmazásához nyújtott segítségükért.

viszonylag erős életpálya-fejlesztési rendszere és szolgáltatásai vannak – érezte hatását, más országok közben gazdasági növekedést tapasztaltak – elsősorban az ún. „BRICS” országok (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika). Általánosságban véve az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások kevésbé fejlettek a BRICS országokban, és közülük néhányban az individualizáció, – amely alapját képezi a legtöbb életpálya-fejlesztési gyakorlatnak – kevésbé meghatározó, bizonyos mértékben helyettesítődik a kollektivista erkölcsi világgéppel. Olyan kérdések is felvetődnek ezekben az országokban, mint a „növekedés, fejlődés nélkül” és a foglalkoztatás minősége. Egy érdekes kérdés, hogy ezekben az országokban a meglehetősen eltérő modellekre alapozott életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások milyen mértékben növekedhetnek?

1.3 Gazdasági válság idején az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások iránti igény és lehetséges kereslet növekszik, de egyúttal nő a nyomás a költségvetési ráfordításokon is, hogy eleget tegyenek a felmerülő igénynek. Az eredmény lehet a szolgáltatásokkal kapcsolatos támogatás megerősödése retorika szintjén, de nőhet a gyakorlati nyomás is a finanszírozás korlátozására, vagy ahol lehetséges, annak csökkentésére. Ez a feszültség feloldható például a szolgáltatások összevonásával, vagy a költségcsökkentés felelősségének hatékony delegálásával (például az iskolák felé). Sok múlik azon, hogy ezek a szolgáltatások milyen viszonylagos fontossággal bírnak a kormányzati, illetve magukat a szolgáltatásokat nyújtó intézmények/szervezetek prioritáslistáin.

1.4 Az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások finanszírozásának ügye sokkal hangsúlyosabb, ha szélesebb politikai prioritásokhoz kötődik. Amikor a költségvetési ráfordításokon nagy a nyomás, nagyobb fontosság kapcsolódik azokhoz a napirendi pontokhoz, amelyek a gazdasági növekedést hivatottak elősegíteni (pl. készségstratégiák, munkaerőfejlesztés) vagy költséget csökkentenek (pl. iskolai, képzési vagy foglalkoztatásbeli lemorzsolódást csökkentik). Az életpálya-fejlesztés szintén kapcsolható olyan politikai napirendekhez, amelyek kereslet-vezérelten közelítik meg a felsőoktatás és a szakképzés tervezését. Minden ilyen esetben az alapos tájékozódás és a jól átgondolt egyéni életpálya-döntések támogatása a költséges szerkezeti problémák elkerülését célzó stratégiák részének tekinthető.

1.5 Fontos vitatni az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások esetében, hogy azok közzönak számítanak-e: mint állampolgári jog, kapcsolódnak-e az emberi érték elismeréséhez, a méltósághoz és a reményhez. Ha ez megértésre és elfogadásra kerül, az hozzásegíti az életpálya-fejlesztési rendszereket, hogy kevésbé legyenek kitéve a politikai választások körforgásának. Szintén fontos a megfelelő egyensúly biztosítása a leginkább rászorulóknak számára nyújtott intenzív szolgáltatásokra való fókuszálás (ez elvárás például a lemorzsolódás csökkentését célzó intézkedések kapcsán) és a mindenki számára elérhető alapszolgáltatások biztosítása között (ez elvárás például az oktatás tervezésének keresletvezérelt megközelítése kapcsán). A túlzott fókusz kiszoríthatja a fő célcsoportot („marginalise the mainstream”).

1.6 Az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások mindig kell, hogy törekedjenek a szakpolitikával kapcsolatos szerepük teljesítésére, a vágyak és a realitások, illetve az egyéni célok és a munkaerőpiaci igények közötti dinamikus egyensúlyra. Ez nagyfokú figyelmet kíván a

magas minőségű munkaerőpiaci információkhoz (labour market intelligence, LMI) való hozzáférés biztosítása és azok életpálya-fejlesztési folyamatba való beépítése kapcsán.

1.7 Az Európai Pályaorientációs Szakpolitikai Hálózat (ELGPN, European Lifelong Guidance Policy Network) erős együttműködési struktúráinak és folyamatainak, valamint az Európai Bizottság és a tagországok folyamatos támogatásának köszönhetően az életpálya-tanácsadás nemzetközi fejlesztési és szakpolitikai együttműködései a közelmúltban jelentősen megerősödtek. Fontos lenne, hogy a Karrier Tanácsadás és Szakpolitika Fejlesztéséért Felelős Nemzetközi Központon (International Centre for Career Development and Public Policy, ICCDPP) és az Oktatási és Szakképzési Tanácsadói Nemzetközi Szövetségen (International Association for Educational and Vocational Guidance, IAEVG) keresztül erősödjének az ELGPN- és más szimpózium-országok közötti kapcsolatok, valamint hogy az ELGPN-en belüli struktúrák és folyamatok gazdagabbá váljanak az Európán kívüli országokból származó gyakorlatok integrálása révén. Így a folyamatból az Európán belüli és az azon kívüli szereplők is profitálhatnak. Ezen kapcsolatokban fontos, de nem elégséges cél az ELGPN publikációinak és eszközeinek globális megosztása, hiszen gyümölcsöző az lehet, ha a jó gyakorlat közös tanuláson, és nem átvett modelleken alapszik.

2. TÉMA: ÉLETPÁLYA-TANÁCSADÁSI SZAKPOLITIKA, MINT AZ EGYSÉGES HUMÁN ERŐFORRÁS FEJLESZTÉSI SZAKPOLITIKA RÉSE – KIHÍVÁSOK ÉS LEHETŐSÉGEK

2.1 Az életpálya-fejlesztés alapvető része a hatékony humán erőforrás fejlesztési és készség stratégiáknak: pl. az egyéni képességek és motivációk kihasználása a gazdaság és a szélesebb társadalom érdekében.

2.2 A legtöbb országban, az életpálya-fejlesztési szakpolitikák bizonyos szakterületeken belül helyezkednek el (pl. iskolák, szakmai oktatás és képzés, felsőoktatás, felnőttoktatás, foglalkoztatás, szociálpolitika). Általában egyes szakterületeken belül erősebbek, mint más területeken. Akárhogyan is, maga az életpálya – ami különböző lehetséges pályautak konstrukciója – kapcsolatban áll valamennyi szakterülettel, és az élethosszig tartó szemlélet jegyében értelmezendő. Az életpálya-fejlesztés szorosan kapcsolódik az élethosszig tartó tanuláshoz, célja a fenntartható foglalkoztathatóság biztosítása a teljes életútra vonatkoztatva. Tekintettel a fentiekre az állampolgárokat támogató szolgáltatásoknak a lehető legintegráltabbnak kell lenni, és szintén ehhez kapcsolódóan fontos fejleszteni a szakterületek közötti, kommunikációra, együttműködésre és koordinációra alapozott élethosszig tartó stratégiákat.

2.3 Mára számos ország életpálya-fejlesztési szakpolitikai fórumokat vagy egyéb szakpolitikai együttműködési/koordinációs mechanizmusokat alapított. Az ezekben résztvevők az alábbiak lehetnek:

- az érintett minisztériumok,
- a társadalmi partnerek (munkáltatók és szakszervezetek),
- életpálya-tanácsadási szakmai szervezetek szövetsége,
- egyéb érdekeltek.

2.4 Európán belül ezeknek a mechanizmusoknak a megalapítását az ELGPN határozottan ösztönzi és támogatja. Az ELGPN egyik Munkacsomagja az ilyen típusú mechanizmusok megalapításával és fenntarthatóságával kapcsolatos példák megosztására és gyakorlatokra összpontosít. A modellek változatosak, ahogy a fejlődés üteme is. Mostanáig a tapasztalat azt mutatja, hogy a fenntarthatóság biztosítása soha nem könnyű. Ehhez szükség van:

- a feladatok és szerepek, valamint az alapértékek egyértelmű meghatározására,
- az alulról felfelé és a felülről lefelé ható folyamatok ötvözésére,
- szimmetriára a partnerek között, hogy mindenki teret kaphasson.

Jelentős előre haladás történt számos országban a szakterületek közötti nyelvezet és minőségi sztenderdekhez kapcsolódó feladatokban. Érdekes kérdés, hogy vajon az ELGPN-en belül meglévő struktúrák és folyamatok kiterjeszhetőek-e egyéb, Európán kívüli érdeklődő országokra, hogy azok felhasználják ezeket, és hozzájáruljanak a megosztási folyamathoz.

2.5 Kommunikációval, együttműködéssel és koordinációval kapcsolatos kérdések vizsgálata kapcsán a nyelvezet kérdése fontos, az országokon belül és azok között is. A nyelvezet jelentőségének hangsúlyozása érhetően alapvető az egyértelmű kommunikáció miatt, mind az életpálya-fejlesztési területen belül, mind a külső érintettek szempontjából – beleértve a szakpolitika-alkotókat is. A szakpolitikával kapcsolatos életpálya-fejlesztés leírására használt kifejezések változók és gyakran összezavaróak. Az alapkoncepcióra épülő „márkaépítés”-re van szükség a következetesség, koherencia és a folyamatosság erősítése érdekében.

2.6 A karrierfejlesztés (career-development) egyre inkább egy átfogó fogalom az angol nyelvű világban (pl. Ausztrália, Kanada, Új-Zéland, Egyesült Királyság, Egyesült Államok). Úgy definiálható, mint „élethosszig tartó tanulási és munka-tanácsadás”: ez sokat segít, mert az élethosszig tartó tanácsadás („lifelong guidance”) olyan, az Európai Közösségen belül jelenleg használatos kifejezés, ami az „élethosszig tartó tanuláshoz” kapcsolódik. A „tanulás” az oktatást, képzést és az informális tanulást fedi le, a „munka” pedig a foglalkoztatást, önfoglalkoztatást és az informális gazdaságokban (ideértve a háztartásokat, önkéntes munkát és a „szürke” gazdaságban végzett fizetett munkát is) végzett. Hasonlóan, a „tanácsadás” általánosan használatos kifejezés egy sor intézkedésre, ideértve az „életpálya-tájékoztatást”, „életpálya-oktatást”, „életpálya-tanácsadást” és egyebeket.

2.7 Mindamellet fontos két dolgot megjegyezni az „élethosszig tartó tanácsadás” kifejezésével kapcsolatosan:

- A „tanácsadás” úgy is értelmezhető, ami természeténél fogva valamiképpen irányító jellegű, míg az „életpálya-fejlesztés” leginkább azt hivatott elősegíteni, hogy az emberek képessé váljanak saját karrierjük irányítására, és hozzáférjenek a támogatáshoz, amikor arra szükségük van.
- Az „élethosszig tartó tanácsadás” értelmezhető olyan módon, ami arra utal, hogy az államnak kellene fizetnie azért, hogy a tanácsadás egy életen keresztül hozzáférhető legyen. De miközben egy ilyen támogatáshoz a hozzáférés biztosítása egy egész életen át köz- és magánérdek egyaránt, ez nem jelenti azt, hogy az állam felé szükségszerűen elvárás, hogy mindezt átvállalja. Van, amit az állam közvetve vagy közvetlenül

finanszíroz, másokat pedig más módon. Az állam lehetséges szerepei: ösztönözheti a piacot, a piaci minőségbiztosítást és piaci hiányokat kompenzálhat.

2.8 Ha most egyezség születhet ezekről az alap szakkifejezésekről, azok felülvizsgálatra kerülhetnek a következő, 2013-as Világszimpóziumon, például az ELGPN jelenlegi munkájának tükrében, amelyet az élethosszig tartó tanácsadás szakpolitikai szógyűjteményével kapcsolatban végez (a konzultációs folyamatok, amelyekre ezek kiterjeszthetők, a szógyűjteménynek nemzetközi jelentőséget ad). Szintén hasznos lehet egy taxonómia kifejlesztése, amely lefedné nem csak az életpálya-szakemberek és törvényalkotók által használt kifejezéseket, de éppúgy a laikusok által használatosakat is. Hiszen a szakkifejezéseket mindig adaptálni kell az adott kontextushoz és a célcsoportnak megfelelően.

2.9 Szintén szükség van az összes anyag angol nyelven kívül más nyelvre való adaptálására is, hiszen felismertük, hogy ez a folyamat nem egyszerűen fordítás, de magában hordozza azokat a különböző gondolati kereteket, amelyeket a különböző nyelvek képviselnek.

3. TÉMA: A VÁLTOZÓ VILÁG ÉS AZ ÉLETPÁLYA-TANÁCSADÁS VÁLTOZÓ SZEREPE – ÉLETPÁLYA-TANÁCSADÓI KÉSZSÉGEK ÉS KOMPETENCIÁK

3.1 Szakpolitikai szempontból az életpálya-tanácsadók készség- és kompetenciaszintje alapvető fontosságú a szolgáltatások minőségének biztosítása szempontjából. A szakmaiság tekinthető a szakpolitika-alkotók és szolgáltatásirányítók által is pozitívan (valami, ami a minőségbiztosítást segíti elő) és negatívan (a szolgáltatás plusz költségei). De a szakpolitika-alkotók és a szolgáltatást irányítók támogatása egyaránt fontos, ha a magasabb szakmai színvonal elérése a cél.

3.2 Fontos, hogy a szakmai struktúrák az életpálya-fejlesztési szakterületen belül változatos szerepköröket és különböző szakterületeket fedjenek le. Jelenleg a szakmaiság szintje országokon belül és azok között is jelentősen változó. Néhány országban belül a szakma gyakorlásához külön meghatározott, direkt relevanciával bíró végzettségre van szükség, míg máshol nem.

3.3 A közelmúltban számos országban történtek lépések az erősebb minőségbiztosítási keretrendszerekhez kapcsolódva az erősebb szakmai sztenderdek kifejlesztése felé, és ez a szakmák között zajlott. Ezt a munkát gyakran szakmai szövetségek vagy más szakmai intézmények irányítják, esetenként a kormány pénzügyi támogatásával. Ez a munka kapcsolható lenne a szakmai regiszterek és a szakmai működési engedélyek fejlesztéséhez.

3.4 Az ilyen jellegű munka szükséges, hogy szorosan kapcsolódjon a nemzeti képzési keretrendszerek fejlesztéséhez, már ahol azok léteznek. Ezen keretrendszerek fejlesztésének célja a munkaerőpiacon belüli mobilitás és flexibilitás ösztönzése, melyek kapcsolódnak az előzetes tanuláshoz. Az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások egyik szerepe ezen keretrendszereknek hatékony használatának elősegítése azáltal, hogy a rendszereken belül az egyént a saját útján való haladásban támogatják. A legfontosabb emiatt, hogy ezek a szolgáltatások ugyanazokat az elveket alkalmazzák a saját szakmai struktúráikra is. Ezeknek az alábbiakra kellene kiterjedni:

- alapkompenciákra, speciális szakértelemmel kiegészítve;

- azoknak a kompetenciáknak az azonosítására, amelyek közősek a rokonszakmákkal (pl. tanítás, pszichológiai tanácsadás, emberi erőforrás fejlesztés);
- az előzetes tanulás elismerésére;
- az életpálya-tanácsadási szakmához vezető, azokon belüli és azon túli utak fejlesztésére.

3.5 Szorosabb kapcsolatokra van szükség a politika-alkotók, szakmai szervezetek, munkáltatók és képző intézmények (felsőoktatás, más képző intézmények és munkahelyek) között, annak érdekében, hogy a szakmai szttenderdek és a képzési követelmények (beleértve az alapképzést és a folyamatos szakmai fejlesztést) naprakészek legyenek a szakpolitikai és gyakorlati fejlesztések terén, és inkább innovációhoz vezessenek. Erre két fontos példa van: a munkaerőpiaci információs rendszer használata (lásd 1.6.-os pont fentebb) és a technológia felhasználása (ideértve az e-tanácsadást és a szélesebb értelemben vett szolgáltatás nyújtási modellek újraalkotását)².

3.6 Figyelmet kell fordítani a képzésnyújtók minőség-biztosítására és a szakpolitika-alkotók, szakmai szervezetek és a szakterületi intézmények szerepére. Nemzetközi szakmai szttenderdek és képzési szolgáltatások (tantervi tartalom és módszertan szempontjából is) megosztásához erősebb hálózatokra van szükség. Létezik példa az önértékelő szempontrendszer kifejlesztésére is az életpálya-fejlesztési szakterület szakmai szervezeteinek számára, hogy ezáltal azok képesek legyenek a céloknak való megfelelést, hatékonyságot és a fejlesztési irányokat felülvizsgálni.

4. TÉMA: TÉNY ALAPÚ GYAKORLAT; TÉNY ALAPÚ SZAKPOLITIKÁK

4.1 Az életpálya-fejlesztés szakterületén nem volt mindig szükség a hatékonyság és a hatás tényszerű ismeretére. De ahogy az életpálya-fejlesztési rendszerekre és szolgáltatásokra fordított állami beruházások szükségessé váltak, a tényalapú bizonyítás szerepe is egyre jelentősebbé vált. Ez a folyamat magában kell, hogy foglaljon rutin adatgyűjtési-elszámoltatási keretrendszereket, továbbá longitudinális kutatásokat is a hosszabb távú hatások megismerése érdekében. Egy erős kutatási és tényalap szintén fontos az életpálya-fejlesztési szolgáltatás jó gyakorlatainak megalapozásához.³

4.2 Az elszámolhatósági keretrendszerek az alábbiak közül néhányat vagy mindegyiket tartalmazhatják:

- lehetséges ügyfél-igények (piackutatás),
- folyamatok (hogyan használják ki az életpálya-fejlesztési szakemberek az időt, ideértve az ügyfelekkel kapcsolatos interakciók időtartamát és jellegét),
- ügyfél-visszajelzések (elégedettség a szolgáltatásokkal, a programokkal),
- közvetlen tanulási kimenetek (életpálya-menedzselési készségek fejlesztése, a motivációra gyakorolt hatás, magabiztosság, stb.),

² A 2009-es Szimpóziumon alakult Transzformációs Technológia Munkacsoport előrehaladási jelentése a budapesti szimpóziumon került bemutatásra.

³ A 2009-es Szimpóziumon alakult "Bizonyítsd, hogy működik"(‘Prove It Works’) Munkacsoport előrehaladási jelentése a budapesti szimpóziumon került bemutatásra.

- rövidtávú viselkedési kimenetek (tanfolyamok elkezdése vagy állásba lépés),
- hosszabb távú kimenetek (siker/lemorzsolódás, életpálya-utak).

Ezeket ki lehet egészíteni más minőségi kritériumokkal (pl. a szakemberek kompetenciája, állampolgár/ügyfél bevonás, szolgáltatás ellátás és fejlesztési stratégiák, költségelnyök a társadalom és az egyén számára). A hosszabb távú kimenetek leginkább a szakpolitika-alkotók által értékelt társadalmi és gazdasági kimenetekhez kapcsolódnak. Ezek gyűjtése költségesebb, adatvédelmi kérdések és a „wash-out” (egyéb tényezők hatása) tárgya is lehet. Továbbá a politikusokat gyakran rövidtávú adatok érdeklik, amelyek már egy választási cikluson belül is demonstrálják a hatást.

4.3 Ezek közül az adatok közül némelyike rutinszerűen a napi gyakorlatnak megfelelően gyűjthető. Más adatok egyszerű mintavétellel begyűjthetők, mely adatgyűjtés akár külső kutatóintézmények által elvégezhető. Ez utóbbi a mintavételi eljárások szélesebb körén is alapulhat ezzel is fokozottan biztosítva a szakpolitika és a gyakorlat tényalapúságát.

4.4 Az ilyen adatok széleskörű felhasználására nyílik lehetőség, használhatják pl.:

- gyakorlati szakemberek, a tényalapú gyakorlatra reagálva;
- vezetők, a jobb elszámolhatóság érdekében;
- szakpolitikusok, a finanszírozás igazolására;
- más érintettek (pl.: felhasználók, szülők, munkáltatók), hogy a szélesebb értelemben vett közösségi elszámolhatósági keretrendszeren belül a szolgáltatások hatékonysága felülvizsgálatra kerüljön.

Az adatgyűjtés célja feltételezhetően befolyásolja a gyűjtött adat megbízhatóságát és érvényességét. Figyelmet kell továbbá fordítani az adatgyűjtés költségtényezőire is, hiszen az adatgyűjtésre fordított idő az ügyfelekkel folytatott interakciótól veszi el az időt. A politikusok időről időre vegyes üzenetet adnak ebből a szempontból: elszámolhatóságot akarnak, de közben bírálják a „bürokráciát” amelyet az igényel.

4.5 Vitatható, hogy a közgazdászokkal – akik erősebb befolyással bírhatnak a szakpolitika-alkotókra, mint a szakmát képviselő pszichológusok és szociológusok – törekedni kell-e a szorosabb kapcsolat kialakítására. Ilyen elköteleződés szélesítheti a szakterület tudományterületek közötti alapját.

4.6 Fontos felismerni, hogy az elszámolhatósági adatok és kutatási eredmények szükségesek, de nem elégségesek a szakpolitika-alkotók befolyásolásához. Ezeket „történetekkel” kell kiegészíteni: esetekkel, amelyek az adatot élővé teszik a szív és a gondolatok számára is (a szakpolitika-alkotás egyaránt érzelmi és kognitív folyamat).

4.7 Befolyásos hatással bírhat a nemzetközi teljesítményértékelés. Az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatásokkal kapcsolatos opcionális kérdéseket foglal magába a következő

OECD PISA felmérés. Erős az ok az OECD és a partner intézmények ösztönzésére, hogy folytassák 2001-2003-as ország áttekintéseket, kihasználva, hogy ez és más adatforrások is rendelkezésre állnak.

4.8 Továbbá a szakpolitika-alkotók számára is szükség van egy kézikönyvre arról, hogy „mi az, amit tudunk és mi az, amit még meg kell tudni”, összeszedve a már létező releváns tényeket az életpálya-fejlesztési rendszerek és szolgáltatások hatásáról és iránymutatást adva az elszámolhatósági keretrendszerek lehetséges elemeihez (példákkal alátámasztva). Segítséget jelentene, ha egy ilyen kézikönyv összeállítása a következő ELGPN munkaprogramban szerepelne (2013-14), különösen, ha ez a munka a releváns, Európán kívüli országok kutatói hálózatainak együttműködésével történne.